

Медиялни глаголи с рефлексивна семантика

Галина Петрова

Abstract: Medial Verbs with Reflexive Semantics: *The subject of this study is the specificity of Bulgarian medial (or middle) verbs with reflexive meaning. These compound verbs consist of prefix samo- and reflexive particle se or si. They distinguish from the non-reflexive verbs with the same word-building model by the feature [+ intent.] and the semantic role agent of the argument in a subject position.*

Key words: *medial verbs, reflexive meaning.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Рефлексивността като семантичен признак най-общо се свързва с насочването на действието към самия себе си, т.е. към самия вършител. Възвратност е налице в случаи като *мия се, купувам си, самоубивам се* и др. Част от тях са глаголни лексеми, а други не са, но всички съдържат клитиката *се* или *си*. Рефлексивният формант обаче не е белег за наличие на възвратно значение, напр. *ядосвам се, въобразявам си, самооправдам се* и т.н. Това дава основание в езиковедската ни литература да се говори за същинска и формална възвратност. Вниманието в настоящото изследване е фокусирано върху изразяването на същинска възвратност, при това имплицирана в глаголното значение. Задачата, която си поставяме, е да разграничим случаите, при които е налице лексикална възвратност, както и да представим формалната и семантичната специфика на този тип глаголи.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Проблемът за рефлексивността в езиковедската ни литература не е еднозначен. От една страна, се говори за формална възвратност, която се свързва с наличието на клитиките *се* или *си* в приглаголна употреба без оглед на това дали се изразява възвратно значение, или не. В този смисъл Л. Андрейчин говори общо за „възвратни глаголи“, като различава съответно „възвратни по форма глаголи“ и „възвратни (или взаимни) по смисъл глаголи“ [1, 135]. Към вторите той отнася *мия се, питаме се, купувам си* и т.н. Други езиковеди като Кр. Чолакова [7, 94-103] и К. Иванова [4, 236-245] не споделят схващането тези случаи да се определят като самостоятелни лексеми (съответно като непреходни глаголи), тъй като в лексикално отношение те са тъждествени с изходния преходен глагол (*мия, питам*). Те определят тези съчетания като „глаголни форми“ и това е мотивирано от свързването им с изразяване на залогови отношения. К. Иванова например ги причислява към „възвратния вариант на деятелния залог“, в чиито рамки различава „собственовъзвратни глаголни форми“ (*мия се*), „взаимовъзвратни глаголни форми“ (*мразят се*) и „собственовъзвратни глаголи“ (*самоубивам се*) [4, 242-245]. Съчетания от типа на *мия се* се определят като глаголни форми и от Р. Влахова-Руйкова, тъй като тя ги свързва с изразяването на „рефлексив (възвратен залог)“ [3, 88]. Според трета група езиковеди при тези случаи не може да се говори нито за глаголи с рефлексивна семантика, нито за залогови глаголни форми, а за синтактични съчетания. Й. Пенчев например посочва, че при употреби като *мия се* „не може да се говори за рефлексивни по значение глаголи, а за обикновени преходни глаголи с местоименно изразени допълнения. Няма глагол *мия се*, а само глагол *мия*, при който допълнението е изразено с възвратно или невъзвратно местоимение <...>Иначе казано, имаме работа със синтактична конструкция [5, 404-405].

Очевидно е, че липсват теоретични основания този тип съчетания да бъдат давани в речниците като лексикални единици с отметка за възвратно значение, тъй като *се* и *си* не са части на глагола, а възвратни лични местоимения в обектна позиция. Функцията на клитиките при такава употреба е да обозначават референциална идентичност между обекта и субекта на действието (по въпроса вж.

Петрова [6]). При тези случаи следователно е налице същинска възвратност, но тя се изразява не лексикално, а по синтактичен начин.

Наличието на лексикална възвратност се свързва с това, че насочеността на действието към самия субект е имплицирана в значението на глагола. За да съпоставим двата типа възвратност, ще разгледаме следните случаи:

(1) *Той се опитваше да я защити от разярената тълпа.*

(2) *Той се опитваше да се защити от разярената тълпа.*

(3) *Децата трябва да се защитават от посегателствата върху техните интереси, защото те трудно могат да се самозащитават.*

В (1) е употребен глаголът *защитавам* със значение 'запазвам, предпазвам от опасност, беда, нещастие и др.' [2]. Той е преходен и изисква участник в ролята на деятел (агенси) и обект, към когото е насочено действието, т.е. *защитавам* (някой, някого/нещо). В (1) обектната позиция се заема от личното местоимение *я*. В (2) субектът защитава самия себе си, при което обектната позиция се заема от възвратното лично местоимение *се* (= себе си). В случая рефлексивността е изразена по синтактичен начин. Изречение (3) е сложно съставно по вид. В главното изречение (*Децата трябва да се защитават от посегателства върху техните интереси*) е налице пасивна форма на *защитавам*, а в подчиненото изречение е употребен глаголът *самозащитавам се*. Той означава 'защитавам сам себе си' [2]. Глаголът е едноместен непреходен – *самозащитавам се* (някой). Семантичният компонент 'сам себе си' показва, че възвратността се съдържа в значението на самия глагол, т.е. налице е лексикална възвратност. Употребата му е продикувана, от една страна, от факта, че в главното изречение е налице пасивна форма, която е омонимна със синтактичната конструкция *защитавам се* (= себе си). Ако не се употреби глаголът *самозащитавам се*, изречението би изглеждало така: *Децата трябва да се защитават от посегателствата върху техните интереси, защото те трудно могат да се защитават*. От друга страна, употребата на лексемата *самозащитавам се* е мотивирана от това, че внася нюанс на защита със собствени сили, каквито децата по принцип не притежават в достатъчна степен.

И при *защитавам се/я*, и при *самозащитавам се* действието се извършва преднамерено и се характеризира с признак [+ интенционалност]. Ролята на елемента в подложна позиция и в двата случая е деятел. Това са общите условия за изразяване на възвратност. Разликата е в това, че в (2) възвратността се изразява синтактично, т.е. със *се*-конструкция, а в (3) – чрез *се*-глагол с възвратно значение.

Налице са и други непреходни глаголи с възвратно значение от същия словообразователен модел (представка *само-* и частица *се*): *самоиздържам се*, *самоизмамвам се*, *самоизтезвавам се*, *самоконтролирам се*, *самокритикувам се*, *самонаблюдавам се*, *самообслужвам се*, *самоограничавам се*, *самоотбранявам се*, *самоубивам се*, *самоуважавам се* и др. Общо за тези глаголи е това, че имат за изходен преходен глагол, който може да присъединява рефлексивно допълнение, напр. *самонаблюдавам се* – *наблюдавам го/се*, *самоуважавам се* – *уважавам го/се* и т.н.

Глаголът *самоизмъчвам се* също е непреходен с рефлексивно значение – 'мъча, измъчвам себе си' [2]. Изходен за него е глаголът *измъчвам* със значение 'подлагам на мъки, причинявам някому физически или душевни страдания, изпитания, трудности' [2]. Глаголът е каузативен и допуска рефлексивно допълнение в случаи, когато някой съзнателно и преднамерено причинява най-вече физически страдания на самия себе си, напр. *Някои хора мислят, че като се измъчват телесно, ще изкупят греховете си*. Изходният глагол обаче има за съответствие и медиален глагол – *измъчвам се*, където *се* е словообразователна частица, а глаголът е невъзвратен по значение и означава 'изпитвам физическа или душевна мъка, страдание, умора' (напр. *Не се измъчвай, той ще се върне*). Глаголът е едноместен – *измъчвам се* (някой), а ролята на субекта на състоянието е

експериментор. Изходен за *самоизмъчвам се* обаче е преходният глагол *измъчвам – измъчвам се/себе си = самоизмъчвам се*, т.е. причинявам страдание на себе си.

Същата специфика е налице и при възвратните по значение глаголи *самоусъвършенствам се, самоотравям се, самоллекувам се*. Глаголът *самоусъвършенствам се* означава 'усъвършенствам сам себе си, със собствени сили и средства' [2]. Изходен за него е глаголът *усъвършенствам* със значение 'правя нещо за стане по-съвършено' [2]. Глаголът е каузативен преходен и допуска както обикновено, така и рефлексивно допълнение, напр. *Първо трябва да усъвършенстваш себе си = да се самоусъвършенстваш*. Той също има медиално невъзвратно съответствие – *усъвършенствам се* ('ставам по-съвършен, достигам голяма опитност и вещина в работата си' [2]). Глаголите *самоотравям се* и *самоллекувам се* са семантично равни на конструкциите с рефлексивно допълнение *отравям себе си/се* и *лекувам себе си/се* (напр. *Изпил шепа хапчета и се отровил, Предпочита да се лекува сам*). И при тях изходният преходен глагол има за съответствие медиален неререфлексивен глагол – *отравям се* ('умирам от отрова, разболявам се от недобра или отровна храна', напр. *Яли са от тези гъби и са се отровили*) и *лекувам се* ('подлагам се на лечение, оставям се да ме лекуват', напр. *Той се лекува при най-добрия специалист*).

По-особено е положението при глагола *самооправдавам се*. Той означава 'оправдавам сам себе си, собствените си прояви' [2]. Изходен за него е глаголът *оправдавам* със значение 'освобождавам от обвинение, признавам някого за невинен' [2]. Глаголът допуска само неререфлексивно допълнение (напр. *Оправдаха го на втора инстанция*), защото тази дейност се извършва от оторизирана за това институция – съда. Когато сам определяш себе си за невинен (вместо институцията), се използва глаголът *самооправдавам се* (*Той беше склонен да се самооправдава и да хвърля вината върху другите*). От глагола *оправдавам* също се образува медиален глагол *оправдавам се*, но той не е възвратен по семантика, а означава 'говоря или действам, за да докажа, че съм прав, че имам или съм имал право' [2] (напр. *Цените на зеленчуците са високи. Производителите и търговците се оправдават с руското ембарго и градушките*).

Към тази подгрупа се отнася и глаголът *самовнушавам си*, който също е с рефлексивно значение, но със словообразователна частица *си*. Изходен за него е глаголът *внушавам*, с който се обозначава ситуация, при която някой въздейства върху съзнанието на друг, за да инспирира в него свои мисли, чувства, воля. Той също може да присъединява и рефлексивно допълнение, за да обозначи ситуация на самовъздействие, напр. *Трябва да му внушиш, че може да се справи и Трябва да си внушиш (= да си самовнушиш), че можеш да се справиш*. Глаголът *внушавам* има и медиално неререфлексивно съответствие *внушавам си* със значение 'получавам или имам убеденост в съществуването, истинността на нещо без достатъчни основания за това; втъпявам си' [2], напр. *Внушил си е* (т.е. мисли, въобразява си), *че му изневерявам*.

В обобщение може да се каже, че с възвратна семантика се характеризират представените дотук медиални глаголи от словообразователен тип с компонент *само-* и частица *се* или *си*. Всички те имат за изходен преходен каузативен глагол, който допуска рефлексивно допълнение. Някои от изходните глаголи обаче имат и медиално съответствие с неререфлексивно значение. *Се/Си*-конструкцията и медиалният глагол (с компонент *само-* и частица *се/си*) са тъждествени по значение (*защитавам се/себе си = самозащитавам се*). Чрез употребата на медиалния глагол с възвратно значение в много от случаите или се отстранява двусмислие, или чрез представката *само-* се подчертава фактът, че някой сам, без чужда помощ или намеса, със собствени сили и средства извършва дадено действие.

Друга част от глаголите от този префиксално-рефлексивен словообразователен модел имат не само възвратно, но и невъзвратно значение. За целта ще проследим

следните примери:

(4) *Той се заля с бензин и се запали.*

(5) *Вероятно е заспал е до огъня и се е запалил.*

(6) *Свидетели твърдят, че младият мъж се е самозапалил.*

(7) *При леко сътресение нитроглицеринът се самозапалава.*

В изречение (4) е налице преходният каузативен глагол *запалавам* със значение 'предизвиквам огън, горене; правя нещо да гори или свети' [2]. Тук *се* е рефлексивно допълнение, което показва, че някой целенасочено запалва себе си. Налице е признак [+ интенционалност] и роля на подлога – деятел. В пример (5) е употребен глаголът *запалавам* се със значение 'започвам да горя' [2]. Глаголът е едностранен непреходен – *запалавам се* (някой) и не е с възвратно значение, защото липсва съзнателно насочване на действието към самия себе си. Налице следователно е признак [- интенционалност], а ролята на участника е пациент (т.е. засегнат от действието). В случая горенето е предизвикано от външна причина – близост до огъня. Ако представим изречение (6) без представка *само-* (напр. *Свидетели твърдят, че младият мъж се е запалил*), не е ясно дали действието е непреднамерено (признак [- интенционалност]), или преднамерено (признак [+ интенционалност]). Употребата на глагола *самозапалавам се* (със значение 'запалавам самия себе си' [2]) осигурява за тази ситуация (6) възвратната интерпретация. В изречение (7) също е употребен глаголът *самозапалавам се*, но значението му е 'започвам да горя от само себе си' [2], т.е. налице е признак [- интенционалност], както е в пример (5). При тази употреба глаголът е непреходен, но невъзвратен по значение. В случая причината за горенето е обусловена от някакво външно условие – сътресение на материала.

Възвратно и невъзвратно значение има и глаголът *самовзривявам се*. От една страна, той може да означава 'взривявам сам себе си' [2], т.е. признак [+ интенционалност] и роля на елемента в подложна позиция – деятел, напр. *17-годишна се е самовзривила в московското метро*. Възвратността може да се изрази и по синтактичен начин, когато контекстът е недвусмислен, напр. *Ако той беше камикадзе, можеше да се качи в автобуса и да се взриви* (т.е. да взриви себе си). От друга страна, *самовзривявам се* може да означава 'взривявам се от само себе си'. Налице е признак [- интенционалност], което изключва ролята деятел на подлога, напр. *Приведената в бойно действие мина при преместване може да се самовзриви*. При тази употреба глаголът е непреходен, но невъзвратен по значение. Изходен за него е медиалният неререфлексивен глагол *взривявам се* със значение 'избухвам' [2].

Към тази група се отнася и глаголът *самоуспокоявам се*. Той има както възвратно значение – 'успокоявам сам себе си' [2] (напр. *В такива случаи се самоуспокоявам, че Господ всичко вижда*), така и невъзвратно – 'въобразявам си, че съм постигнал много, че съм преодолял всички мъжкотии' [2] (напр. *Тя призова страните от Европейския съюз да не се самоуспокояват, след като преживяха най-сериозната финансова криза, и да продължават да се стремят към подобрения*).

Разгледаните примери показват, че компонентът *само-* не е достатъчно условие за изразяване на възвратност. Наличието на признак [- интенционалност] показва, че нещо става или се извършва от само себе си, непреднамерено. Налице са доста глаголи от този словообразователен модел, които не са възвратни по значение – *самозабравам се* ('губя представа за реалността, надценявам себе си и превишавам правата си' [2]), *самозараждам се* ('възниквам произволно, без външна причина, намеса, влияние' [2]), *самоопрашвам се* ('за раст. – опрашвам се с прашец от собствения си цвят' [2]), *самоотлъчвам се* ('напускам самоволно' [2]), *самонагривам се* ('нагривам се от само себе си' [2]) и др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Семантичният признак рефлексивност се изразява в българския език по два начина – синтактично (чрез конструкция от глагол и възвратно лично местоимение в обектна позиция) и лексикално (с медиален глагол). Характерно за лексемите с възвратно значение е наличието на словообразователен формант, съставен от два елемента – представка *само-* и частица *се* или *си*. Тези глаголи се отличават с признак [+ интенционалност] и роля деятел на елемента в подложна позиция. Общо за всички тях е това, че в значението им е имплицитен семантичен компонент 'сам/самия себе си'. Част от глаголите от този словообразователен модел са само с рефлексивна семантика, друга част са с рефлексивна и нерефлексивна семантика, а трета част са само нерефлексивни. Нерефлексивните по значение глаголи се характеризират с признак [- интенционалност] и с роля на елемента в подложна позиция, различна от деятел (експериментатор, пациент, тема).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Андрейчин, Л. Основна българска граматика. София: Наука и изкуство, 1978.
- [2] Български тълковен речник. София: Наука и изкуство, 2008.
- [3] Влахова-Руйкова, Р. Практическа граматика. Български език. София: PONS, 2009.
- [4] Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. София: Издателство на Българската академия на науките, 1983.
- [5] Пенчев, Й. Функции на форманта *се/си* в съвременния български език. // Български език, С., 1997, 5/6, 404-418.
- [6] Петрова, Г. Функциите на клитиките *се* и *си* в съвременния български език. Бургас: Димант, 2008.
- [7] Чолакова, Кр. Към въпроса за залога в българския език. // Помагало по българска морфология. Глагол. С, 1976, 94-103.

За контакти:

Доц. д-р Галина Петрова, Катедра "Български език и литература", ФОН,
Университет "Проф. д-р Асен Златаров" – Бургас
e-mail: galyapetro@abv.bg